

Kriza perestrojke i novi savez suverenih republika

BRANKO CARATAN

Fakultet političkih nauka u Zagrebu

Sažetak

Autor analizira uzroke koji su doveli do krize reforme u SSSR-u i neuspjeha predsjednika Gorbačova u njihovoj realizaciji. Uzroke nalazi u stanju privrede i neuspjehu ekonomske politike, nadalje, u nacionalnom pitanju i centrifugalnim težnjama sovjetskih republika koje se otimaju kontroli federalne birokracije i vojnog establishmenta.

Sve do pada Berlinskog zida, nitko od ozbiljnih analitičara sovjetske politike nije očekivao da će se raspad tzv. realnog socijalizma odigrati kao ubrzani film — munjevito i nezaustavljivo. Zapadni sovjetozi i eksperti za Istočnu Evropu godinama su istraživali tendencije erozije sovjetskog modela i nagadali što će pokrenuti proces likvidacije ili, makar, dubokih promjena neostaljinističkih društava¹. Totalitarna škola američke sovjetologije smatrala je da će gubitak vlasti biti ključan za nestanak modela koji se ne može popravljati, već samo ukinuti². Za tu školu bit totalitarizma jest politička vlast i zato je i pažnja bila usredotočena jest politička vlast i zato je i pažnja bila usredotočena prije svega na politički režim i sam vrh Komunističke partije, gdje je bio centar moći. Zasebna disciplina — kremljologija³ pratila je što se događa u tom vrhu. Re-

¹ Sovjetologija je zamišljena kao akademsko područje istraživanja Rusije i Sovjetskog Saveza na multidisciplinarnim osnovama. U američkom akademskom životu doživjela je procvat posebno između kasnih četrdesetih i sredine šezdesetih godina. U Sjedinjenim Državama sovjetoziški programi proširili su se u tom razdoblju, finansirani privatnim i federalnim sredstvima, na više od sto sveučilišta i koleđa širom zemlje.

O američkoj sovjetologiji kao akademskoj disciplini, njenom razvitku, glavnim područjima istraživanja i teorijskim pristupima izvanredno znanstveno dokumentiran i argumentiran tekst napisao je Stephen F. Cohen (Scholarly Missions: Sovietology as a Vocation) u svojoj knjizi *Rethinking the Soviet Experience, Politics and History Since 1917*, New York, Oxford, Oxford University Press 1987, str. 3—37.

² Totalitarna škola čedo je hladnog rata. Nadahnuta potrebom »poznavanja neprijatelja« uklapala se u opće antikomunističko raspoloženje poslijeratnih godina u USA. Izjednačavala je Staljinovu Rusiju i Hitlerovu Njemačku (crveni fašizam i nacizam). Osnovna joj je teza bila da je sovjetski model nepromjenljiv i da postoji neprekinuti kontinuitet između izvornog ruskog komunizma koji se označavao kao boljševizam i staljinizam! Čitav sovjetski sistem interpretira se zato nužno povijesno. U njemu se ne vide različite tendencije ili alternative, već se percipira u zamrznutom obliku jednog bitno nepromjenljivog entiteta. Totalitarna škola zato nije niti bila u stanju da anticipira bilo kakve promjene, npr. dolazak Hruščova (usp. S. F. Cohen, *op. cit.*, str. 9—26).

³ Kremljologija je začeta s istraživanjem borbi za nasljeđe u post-Staljinovom razdoblju pedesetih

lativno novija škola kritičke sovjetologije revidirala je i uglavnom odbacila osnovne postavke totalitarne škole. Prateći sve bitne procese koji su određivali sovjetsku politiku, došlo se do zaključka o mogućnosti pozitivnog razvitka sovjetskog društva, koji će modernizacija dovesti na kraju i do konvergencije industrijskih društava Zapada i Istoka⁴. Pojava Gorbačova ohrabrila je osobito one koji su procjenjivali da je uz pomoć tržišnih reformi i demokratizacije moguće bitno modernizirati sovjetski sistem unutar okvira socijalističkog poretka. Konzekvencija takve procjene bio je prijedlog da Zapad treba aktivno pomoći perestrojku, kao i reforme u zemljama Istočne Evrope. Zapad konačno prihvaća politiku aktivne podrške reformatora, posebno Gorbačova, jer ona osigurava jačanje procesa razoružanja, otklanja atomsku opasnost, stvara pretpostavke za ekonomsku ekspanziju na nova tržišta i onemogućava staljinističku restauraciju. Reagan odustaje od teze da je Sovjetski Savez »carstvo zla« i izjavljuje da je Gorbačov njegov prijatelj. Nema sumnje da je pozitivna politika Zapada ojačala poziciju Gorbačova, omogućivši mu uspjehe prvenstveno na planu internacionalne politike (razoružanje, neodetant). Takva politika ogledala se i u ekonomskoj suradnji i u pažljivom odmjeravanju svih političkih poteza, polazeći uvijek od interesa učvršćivanja pozicije generalnog sekretara CK KPSS.

Potom su zbivanja krajem 1989. i naredne godine u Istočnoj Evropi, SSSR-u i u nas dovela u pitanje i sam poredak: pokazalo se da se reforme ne mogu ograničiti na promjene u okviru sistema, već da s tržištem i demokracijom odlazi u nepovrat i onaj projekt socijalizma koji je nastao upravo u Sovjetskom Savezu. Pokazuje se da je 1990. godina, zapravo kraj 1917⁵. Pritom se ne misli na samu rusku revoluciju, niti na takav tip revolucionarnih rušenja vlasti u zemljama na periferiji razvijenog svijeta. Socijalni revolt je i u Rusiji i drugdje očito bio dovoljno jak da omogući takve revolucije. Teza o kraju 1917. godine simbolizira nešto drugo: društveni projekt sveobuhvatnih, totalnih promjena kojima se željelo prekinuti bilo kakvu vezu s dotadašnjim civilizacijskim dostignućima. Iako je taj projekt uobličen tridesetih godina, i kasnije dijelom mijenjan, istina je da je njegovo ishodište u ideji koja je dominirala ustankom 1917. Karl Kautsky je još 1919. osporio da pobjeda boljševika u Rusiji i njihova jednopartijska diktatura omogućava socijalizam. Osporio je tezu o mogućnosti skoka u obećanu

godina. Iako su većina prvih kremljologa bili sljedbenici totalitarne škole, njihove analize stvarnih političkih borbi i različitih tendencija potkopale su osnovnu ideju totalitarne škole o nepromjenjivosti sovjetskog modela (usp. S. F. Cohen, *op. cit.*, str. 29–30).

⁴ Revizionisti (u odnosu na totalitarnu školu), baveći se istraživanjem samog sovjetskog društva, bili su u stanju uočiti i anticipirati promjene. Njihov sofistisirani pristup percipirao je sovjetski sistem kao kompleksnu pojavu u kojoj djeluju različite političke tendencije. Njihovi zaključci i prognoze zato ne djeluju primitivno crno-bijelo, a u njihovim tekstovima ne dominiraju pojednostavljene identifikacije koje se u posljednje vrijeme sreću u nas i kod autora lijeve provenijencije, da se npr. ne razlikuje boljševizam od komunizma ili neostaljinizma.

⁵ O recentnim dramatičnim promjenama već je objavljena čitava biblioteka knjiga iz područja sovjetskih i istočnoevropskih studija. Spominjemo neke od važnijih: Zbigniew Brzezinski, *The Grand Failure, the Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*, Ny, Macmillan Publ. Comp. 1990; Sewerin Bialer, *The Soviet Paradox, External Expansion, Internal Decline*, NY, Vintage Books 1987; Charles Gati, *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, Duke Un. Press 1986; Charles Gati, *The Bloc That Failed, Soviet-East European Relations in Transition*, Bloomington, Indiana Un. Press 1990; J. F. Brown, *Surge to Freedom, The End of Communist Rule in Eastern Europe*, Dunham, London, Duke Un. Press 1991.

zemlju bez civilizacijskih i političkih pretpostavki. Negirao je tezu ruskih socijalista, koji su nuždu prikazivali kao vrlinu i u zaostalosti zemlje vidjeli prednost. Pobijao je boljševičku tvrdnju da je demokracija metoda buržoaske vlasti i tvrdio je da zamjena demokracije diktaturom vodi Rusiju u predgrađansko stanje i azijski socijalizam⁶. Ako ostavimo po strani druge teme, mogli bismo reći da je danas nesumnjivo iz rasprave vođene krajem dvadesetih godina ostao još uvijek otvoren problem prelaska iz predgrađanskog u građansko stanje. gorbáčovljeva perestrojka upravo danas stoji pred tim zadatkom. Glavne političke snage perestrojke više ne muče svoje glave zahtjevom da se spašava socijalizam, već ogromnim preprekama na putu uspostavljanja građanskog društva kao jedine alternative koja omogućuje egzistenciju i otvara perspektive. Prihvatanjem privatizacije kao jednog od glavnih ekonomskih ciljeva, što se dogodilo prošle godine, prijedena je ona nevidljiva ali postojeća granica između perestrojke kao reforme i perestrojke kao reformizma, što u cjelini daje sasvim drugu koncepciju. Umjesto promjena unutar zadanih limita, odbacuje se stari sovjetski model društva u cjelini. Jedino je pitanje jesu li protagonisti promjena toga svjesni, jer perestrojka nije krenula kao zaokruženi projekt. U početku se samo znalo što ne želi, a politička pragmatika je tek kasnije dovela do konceptijske radikalizacije.

Upravo zato je zanimljivo pogledati kakvo je mišljenje običnih sovjetskih građana o ruskoj revoluciji. Ispitivanja javnog mnijenja pokazuju da prosječni sovjetski građanin teško mijenja svoje političke procjene. Zadržavanje nekih konstanti izraz je nastojanja da se u turbulentnoj današnjici čovjek obrani od potresa koje donose promjene koje nailaze nepodnošljivom brzinom. Tako, na primjer, većina ljudi misli da je oktobarska revolucija bila važan događaj ovog stoljeća. Doduše, to je dominantno mišljenje Rusa, ali na Baltiku i u Transkavkaziji za 1917. misle da je to nešto što se dogodilo u Petrogradu, a što je njima donijelo samo gubitak nacionalnih sloboda. U anketi provedenoj u jesen ove godine još uvijek prevladava pozitivno mišljenje o revoluciji. Većina bi, da se revolucija danas događa, aktivno ili posredno podržala boljševike. Još uvijek na listi popularnosti najbolje stoji Lenjin (64 posto) pa zatim šef prve crvene političke policije Đeržinski (41), Buharin (27), i Trocki (15), a na listi nesimpatičnih vodi Staljin (54), ali ispred carskog generala Kolčaka (21) i posljednjeg premijera građanske vlade Kerenskog (18). Primjetni su međutim, značajni pomaci u odgovorima o politici boljševika nakon revolucije koji govore da je sovjetsko društvo spremno i za radikalne promjene. Eliminaciju poduzetničke klase većina anketiranih (69 posto) smatra najvećom pogreškom. Većina (53 posto) drži da nije bilo potrebe za nacionalizacijom privatnog vlasništva, a samo 24 posto anketiranih ima suprotan, ortodokсно komunistički stav. Ako se tome doda da većina ne odobrava ni zabranu novina drugih stranaka, nasilno gušenje seljačkih ustanaka i egzekuciju carske obitelji, može se zaključiti da u percepciji prosječnog građanina revolucija i Lenjin još uvijek dobro kotiraju, a da su bo-

⁶ Usp. Kaucki, L. Trocki, *Terorizam i komunizam*, Beograd, »Filip Višnjić«, 1985, str. 89—91 i 120.

ljševička politika nakon revolucije i zasebno Staljin od većina već odbačeni. Time se pokazuje sposobnost da se nauči lekcija povijesti⁷.

Nema sumnje da je pritisak javnog mnijenja, posebno obrazovanog urbanog stanovništva, bio bitan za prihvaćanje promjena i radikalizaciju perestrojke⁸. Ali nimalo manje važan element ostaje odnos snaga. Konzervativni otpori i dalje onemogućavaju brzo prihvaćanje novih rješenja. Karakteristično je da se konzervativni stav o kolektivizaciji poljoprivrede još i danas uporno brani. U početku perestrojke kolektivizacija je bila tabu-tema. Čak su i neki reformatori prihvaćali da je kolektivna poljoprivreda nešto u što ne treba dirati⁹. Gorbačov je problem pokušao premostiti davanjem zemlje obiteljima u zakup. Iako je ta ideja prihvaćena s puno rezervi i ograničenja, pokazalo se da ju je u praksi bilo teško ostvariti. Poljoprivrednici su šezdeset godina bili odvikavani od poduzetničke inicijative, a na tržištu se nisu mogli nabaviti strojevi i gnojivo. Planirane tehničke usluge kolhoza farmerima slabo su funkcionirale. Sasvim nedavno poduzet je novi pokušaj. Ruski parlament omogućio je privatno vlasništvo nad zemljom, ali je opet ograničio slobodnu trgovinu dobijenim parcelama.

Zbog svega toga nije slučajno da je Gorbačov perestrojku morao provoditi tako da je pragmatičnom politikom probijao ili zaobilazio ideološke i interesne otpore. Poticao je političku javnost («glasnost») i stvaranje demokratske atmosfere. Na međunarodnom planu premošćuje blokovsku politiku, a u Istočnoj Evropi ohrabruje rušenje realsocijalističkih režima. Trka u naoružanju samo bi opteretila i onako lošu sovjetsku ekonomiju, a gušenje demokratskih snaga u zemljama lagersa neminovno bi ojačalo konzervativce i militariste i u vlastitom dvorištu. Odustajanjem od dominacije u Istočnoj Evropi, demokratski procesi u tom području povratno su djelovali i na Sovjetski Savez. Sve to utjecalo je na ogromnu popularnost Gorbačova u svijetu. Nobelova nagrada za mir zato je potpuno zaslužena. Istodobno, međutim, raste nezadovoljstvo Gorbačovljevom politikom u samoj zemlji. Kriza koja se iz dana u dan produbljuje simbolično je onemogućila Gorbačova da čak sam primi najugledniju nagradu. Ekonomija se zaustavlja. Životni standard pada. Robe široke potrošnje manje je nego prije perestrojke. Stari, centralizirani planski mehanizam prestaje funkcionirati, a novi, tržišni, još nije uspostavljen. Kao da sve podsjeća na poznato objašnjenje iz humorističkog romana Zlatno tele Iljfa i Petrova: »Nijemoga kina više nema...« a »zvučnoga kina još nema«

⁷ Anketu je u rujnu-listopadu 1980. proveo sovjetski Svesavezni centar za ispitivanje javnog mnijenja na uzorku od 1848 osoba u 17 različitih dijelova Sovjetskog Saveza. Rezultati ankete s komentarima objavljeni su u »Moscow News« od 11—18. studenoga 1990.

⁸ To je npr. teza koju zastupa jedan od najuglednijih zapadnih sovjatologa, Moshe Lewin u zaključnim razmatranjima svoje knjige *The Gorbachev Phenomenon, A Historical Interpretation*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press 1988, str. 145—153. Robert C. Tucker smatra da inteligencija samo može asistirati u programu promjena koje nameće političko vodstvo odzgo i da odlučujuću ulogu ima nova politička generacija koja sa sobom donosi i novu političku kulturu (usp.: R. C. Tucker, *Political Culture and Leadership in Soviet Russia, From Lenin to Gorbachev*, New York, London, W. W. Norton and Company 1987, str. 194).

⁹ Tatjana Zaslavskaja, jedan od najradikalnijih zagovornika promjene, u prvim godinama perestrojke u jednom intervjuu u američkom tjedniku *Newsweek* objašnjavala je da su sovjetski poljoprivrednici »navikli« na kolektivnu zemljoradnju, što je impliciralo da se u tu svjetinju ne bi trebalo dirati.

^{PAD POPULARNOSTI GORBAČOVA}
 Kod sovjetskih građana popularnost Gorbačova pada (trenutno je na četvrtom mjestu, iza Jeljcina i grđonačelnika Moskve i Lenjingrada). Dok je prije godinu dana njegovu politiku odobravalo 52 posto anketiranih, sada mu daje podršku samo 21 posto, pokazuju sovjetske ankete¹⁰. Budući da se moć partije ubrzano topi, Gorbačov se može osloniti samo na dio državnih struktura. U saveznom parlamentu i u skupštinama republika dolazi do pluralizacije. Na primjer, samo u parlamentu Ruske Federacije djeluju već 32 zastupničke grupe ili frakcije. To još nisu prave političke partije, ali se ipak sve teže može reći da vodstvo KPSS drži situaciju u svojim rukama.

^{PRIJEDLOG HITNIH MJERA}
 Kako je i savezna vlada pokazala nemoć i nespremnost za ubrzavanje ritma promjena, ispada da od svih izvršnih organa vlasti akciono ostaje sposoban još samo predsjednik. Gorbačov je zato predložio na zasjedanju Kongresa narodnih deputata 17. prosinca 1990. prijedlog hitnih mjera. Zatražio je — i parlament mu je to odobrio — ukidanje predsjedničkog savjeta (konzultativnog organa) i uspostavljanje Savjeta federacije, koji uključuje republičke lidere, kao izvršnog organa čiji je glavni zadatak koordinacija rada centra i saveznih republika. Uloga vlade potiskuje se i podređivanjem ministarskog kabineta predsjedniku. Uvedeni su Savjet nacionalne sigurnosti, koji je također subordiniran predsjedniku, te funkcija potpredsjednika. Nekada davno, iz Lenjinova vremena, ostao je poznat slogan »Sva vlast Sovjetima«. Danas, 73 godine kasnije, čini se da bi nova parola mogla glasniti: »Sva vlast predsjedniku«. Očito je da sadašnja koncentracija moći znači da demokracija ne funkcionira kao efikasna vlast. Jačanje uloge lidera obrazlaže se dilemom: perestrojka ili kaos. To međutim ujedno otvara i mogućnost za autokratsku vlast u ime efikasnosti, koja je u zemlji gdje demokracije nikada nije bilo, utoliko realnija.

^{GRUPA OSNIVAČA »MOSKOVSKIE NOVIŠTI«}
 Situacija je u svakom pogledu dramatična. Grupa osnivača tjednika »Moskovske novosti«, zagovornika radikalnih promjena — Jurij Afanasjev, Oleg Bogomolov, Pavel Bunič, Genadij Lisičkin, Tatjana Zaslavskaja, i dr. — uputili su krajem prošle godine otvoreno pismo javnosti i predsjedniku pod naslovom »SSSR ne želi čekati Godota«. U pismu se tvrdi da novi savezni ugovor može biti valjan samo ako ga zaključče suverene i od centra potpuno nezavisne republike. Zahtijeva se dalje: ukidanje kolektivizacije poljoprivrede, odustajanje Gorbačova od funkcije generalnog sekretara KPSS, depolitizacija armije i KGB-a, imenovanje civila za ministra obrane, ostavka premijera (Riškova), pluralistički okrugli stol predstavnika republika. Gorbačovu se neuvijeno poručuje da svoju odgovornost ne može izbjegavati pozivanjem na »socijalistički izbor ili komunističku perspektivu«. Od predsjednika je zatražena odlučna hitna akcija ili ostavka¹¹.

^{GLAD U RUSIJI}
 Posljednja zima (1990—1991) završila je. Nestašicu hrane u prodavaonicama sovjetskih gradova mnogi su vidjeli i kao blisku perspektivu gladi. Glad nije nastupila i problem se sveo na krajnje smanjenu već siromašnu ponudu i po-

¹⁰ Podaci prema »Newsweek« — u od 26. studenoga 1990.

¹¹ »The USSR Will Not Wait for Godot«, *Moscow News* 25. 11 — 2. 12. 1990. Treba napomenuti da je premijer Riškov odstupio, ali se u krugu radikalnih zagovornika perestrojke otvoreno sumnja da je novi predsjednik vlade Pavlov prava zamjena.

trošnju poljoprivrednih proizvoda, ali opasnost i nije bila sasvim nerealna. Uzroci problema kriju se u sistemskim slabostima. Lokalni partijski organi, iako ne puštaju vlast, nisu više u stanju prisiliti kolhoze da ispune svoje obaveze u isporukama poljoprivrednih proizvoda. Sami seljaci gube interes za prodaju, jer se u gradovima ne može ništa kupiti ili zato što su mnogi gradovi uveli potrošačke karte koje onemogućavaju slobodnu kupovinu robe. Obezvređivanje rublje navodi seljake da zadržavaju hranu da bi je mogli trampiti za drugu robu kad im ustreba. Slabo stanje transporta, otežano povremenim nestašicama pogonskog goriva dodatno otežava situaciju. Vagoni s hranom tjednima čekaju na granici. Etnički konflikti ometaju uobičajene prometne linije. Blokade »neprijateljskih« republika, primjerice, Azerbejdžana prema Armeniji, onemogućavaju dostavu plina, građevinskog materijala i slično. Republike, u brizi za vlastite građane, otkazuju pošiljke roba drugima, a ovi odgovaraju istom mjerom.

Paradoksalno je da je 1990. bila godina rekordne žetve. Iako je kolektivna poljoprivreda trajno neefikasna i u pravilu ne može osigurati dovoljno žita za prehranu bez uvoza (na koji se troši u prosjeku četiri milijarde dolara godišnje), osnovni problem nije samo u proizvodnji. Procjenjuje se da približno polovica uroda žitarica ne dolazi uopće do potrošača, već se gubi zbog loše organizacije žetve, lošeg skladištenja i transporta ili zato što se neracionalno koristi za stočnu hranu. Kada bi se takvo rasipanje smanjilo samo za polovicu, Sovjetski Savez ne bi trebao posezati za uvozom.

Naravno, i sama potrošačka panika pogoršava situaciju. U Moskvi, Leningradu i drugim gradovima, kao i u cijelim republikama (Ukrajina) bile su uvedene potrošačke karte. Zapadna, posebno njemačka, pomoć, s poklon-paketima nije bila presudna u otklanjanju opasnosti od gladi. U takvoj situaciji od oskudice teža je činjenica da su slabosti sistema dovele ljude u ponižavajući položaj. U svemu tome groteskno djeluje još uvijek prisutan staljinistički puritanizam. S ekonomijom koja se raspada od neefikasnosti, s ljudima kojima prijeti glad, s političkom krizom i krvavim etničkim nemirima, Gorbačov donosi predsjednički dekret »O zaštiti društvenog morala«, kojim se zabranjuje prodaja pornografske literature i erotskih video-filmova¹².

Prošle jeseni vodene su žestoke rasprave o konkretizaciji prelaska na tržišnu ekonomiju. Savezna vlada predložila je plan kojem je bio suprotstavljen prijedlog podržan od predsjednika ruskog parlamenta Jeljcina (plan grupe šatalina). U ovom drugom prijedlogu posebno se naglašava važnost privatizacije (ali ne na osnovi besplatne podjele imovine), stimuliranje i zaštita poduzetništva umjesto njegova proganjanja, devizno tržište, postupan prelazak na slobodne cijene. Plan šatalina predviđao je i poseban »Ugovor o Ekonomskom savezu suverenih država« i sklapanje sporazuma o međurepubličkoj razmjeni. Nosioci ekonomske reforme trebale bi biti suvremene republike. Ekonomska integracija smatra se neophodnom, ali ona se gradi »ne na unitarizmu i diktatu centra, već na dobrovoljnosti, uzajamnoj koristi i ravnopravnom partnerstvu«. U ekonomski savez dobrovoljno se ulazi uz zadržavanje prava na slobodan izlazak i uz mo-

¹² O tome izvještava dopisnik zagrebačkog *Vjesnika* u broju od 7. 12. 1990.

gućnost postojanja i statusa promatrača. S druge strane, centar ima samo ona prava koja su mu dodijelile suverene republike.

Stručna komisija koja je razmatrala alternativne varijante prelaska na tržišnu ekonomiju našla je da se vladin nacrt odlikuje neodlučnošću i polovičnošću predloženih mjera. Istaknuti predstavnik radikalne tržišne orijentacije Nikolaj Šmeljov u ime komisije sugerirao je da ekonomske mjere od početka moraju donositi poboljšanje života građana, prije svega otklanjanjem najvećih slabosti sovjetske ekonomije. Deficit ponude trebao bi se otkloniti uvozom roba široke potrošnje u godišnjoj vrijednosti od 5—6 milijardi dolara i podjelom zemlje u privatno vlasništvo. Predlaže se da se «vrući novac» koji se nalazi na štednji građana, da bi se spriječila inflacija kada se oslobode cijene, usmjeri na ekonomski racionalnu potrošnju. Zamjera se vladi da pod kontrolom želi zadržati 85 posto robnih cijena, kao i da dalje želi za sebe izdvajati 20 posto akumulacije. Šmeljova također brine 35—40 milijuna suvišnih zaposlenih (tzv. prikrivena nezaposlenost), što se može veoma brzo pretvoriti u otvorenu nezaposlenost.

TRŽIŠNA EKONOMIJA
Kompromisni dokument izradila je radna grupa koja je imala podršku dvojice najutjecajnijih lidera i rivala: Gorbačova i Jeljcina. Vrhovni sovjet usvojio je taj program pod imenom «Osnovni pravci za stabilizaciju privrede i prelazak na tržišnu ekonomiju». Dokument predviđa etapni postupni proces promjena. Planira se liberalizacija cijena i privatizacija, uvođenje tržišta rada, unutrašnja konvertibilnost rublje, ravnopravnost svih oblika vlasništva i pravo slobodnog izlaska iz kolhoza. Mogli bismo reći da je ovaj program veoma oprezan, posebno u pogledu tempa promjena, ali istovremeno i nerealna, kada se radi o stvarnoj mogućnosti njegova provođenja. Ako je ideju privatizacije teško realizirati u nas, u zemlji gdje su i građani i tvornice bez novca, kako li je to teško u Sovjetskom Savezu, gdje su do jučer poduzetništvo i privatnu inicijativu smatrali kriminalnim činom¹³.

Dobija se dojam da i redosljed mjera ne garantira uspjeh. Konceptije koje su zastupali Šatalin i Šmeljov puno su bolje pogadale ključne momente neophodnih prijelaznih rješenja koja osiguravaju otklanjanje najvećih prepreka tržišnom funkcioniranju ekonomije. Usvojeni program nehotice nameće i politički zaključak da će razdoblje promjena biti jako dugo i bolno. Startna baza u prve korake prema tržištu veoma je niska. U pogledu tržišnosti, za razliku od nas, Sovjeti su blizu gotovo čiste nule. Uz to, otpori promjenama veoma su snažni. Još uvijek se ne može jasno reći da je ukidanje kolektivne poljoprivrede prvi i neophodni korak i da je kolektivizacija bila ogroman promašaj s katastrofalnim dugotrajnim ekonomskim i političkim posljedicama. Ivan Kuzmič Poloskov, šef Komunističke partije Rusije pak kaže da prihvaća tržište, ali ne i tržište rada. Ta teza ne tako davno bila je draga i našim dogmatičarima.

ACIONALNO PITANJE
Druga tema koja pored stanja ekonomije djeluje eksplozivno jest nacionalno pitanje. Do jučer se smatralo da nacionalnog problema u SSSR-u nema, a danas

¹³ Šatalinov plan objavio je Tanjugov servis »Partije i pokreti u svetu« od 17. 9. 1990, a primjedbe Nikolaja Šmeljova, zamjenika predsjednika stručne komisije za ocjenu alternativnih varijanti prelaska na tržišnu ekonomiju, u broju od 15. 10. 1990. Dokument »Osnovni pravci za stabilizaciju i prelazak na tržišnu privredu« Tanjugov servis objavio je u broju od 24. 10. 1990.

sve što se na tom planu događa govori i dijametralno suprotno. S postojećim rješenjem nacionalnog pitanja niti jedna nacija u Sovjetskom Savezu nije zadovoljna, ali ni savezni vrh, koji je priznao da dosadašnja federacija to zapravo i nije, nego da je u stvarnosti država bila unitarna.

Sve su se republike proglašile suverenima, ali su suverenost proklamirale i mnoge autonomne jedinice nižeg randa unutar tih suverenih republika. Između nekih republika vode se ratovi. Između drugih, a posebno u odnosima sa centrom, situacija je najčešće zategnuta i na rubu prekida odnosa. Uglavnom nitko ne respektira saveznu vlast. Većina republika želi vlastitu vojsku, a neke od njih već imaju paramilitarne odrede. Republike donose odluke o služenju vojnog roka na svom teritoriju, 10.000 vojnika dezertiralo je prošle godine, a mnogi se ne odazivaju na pozive za regrutaciju. Gorbačov donosi dekret kojim se poništavaju odluke republika koje su prisvojile kompetencije na području obrane. Ali i republike su uporne. Ruska federacija usvojila je odluku o primatu republičkih zakona nad saveznicima i o potrebi da se savezni zakon, da bi vrijedili za Rusiju, moraju podvrci postupku ratifikacije u ruskom parlamentu. Novoi-zabrani ministar vanjskih poslova ruske federacije izjavljuje da u njegovu kompetenciju ulaze, prije svega, odnosi s drugim republikama u SSSR-u, a ostale države dolaze tek u drugi krug njegovih zadataka. Predviđena su i samostalna diplomatska predstavništva Rusije u inozemstvu, koja za početak mogu biti smještena i u ambasade SSSR-a. Armenija i Ukrajina žele vlastiti novac. Nacrt ustava Rusije daje pravo predsjedniku ruske federacije da regrutira vojsku i objavljuje rat, a ustav će biti, kako kaže Jeljcin, najdemokratskiji na svijetu. U međusovnim odnosima republika kao i u odnosima republika i centra, već se primjenjuju forme preuzete iz diplomacije. Rusija je, na primjer, potpisala ugovore o ekonomskoj razmjeni najprije s Gruzijom, Ukrajinom, Bjelorusijom te kasnije i s ostalim republikama, a premijer ruske vlade u odnosima sa centrom zalaže se, kako kaže, za »međusobno poštivanje«.

Mnogi se čude nacionalnoj eksploziji koja se događa u Sovjetskom Savezu. Međutim, ona se može racionalno objasniti. Ono što je povezivalo saveznu državu, nisu bili njena federalna konstitucija niti državna struktura. Osnovnu snagu jedinstva zemlje činili su, prvo, monolitna partija s principom demokratskog centralizma (uvijek u centralističkoj interpretaciji) i, drugo, centralizirana, administrativno upravljana ekonomija. Kada je partija izgubila moć, a političko upravljanje ekonomijom napušteno, centripetalne sile jednostavno je nestalo. Pritom ne treba zaboraviti da je imperija pod carevima bila stvarana silom, a da pokoravanje muslimanskih nekih drugih naroda i nakon revolucije nije išlo bez prinude¹⁴. Ostalo je zapamćeno da su u sukobu s Gruzijcima padali i šamari

¹⁴ Nakon oktobarske revolucije došlo je do sukoba između boljševičke vlasti i muslimanskih političkih i vojnih organizacija već u proljeće 1918, a borbe su se obnavljale, prvo, u građanskom ratu 1918—1920, zatim u razdoblju 1920—1924. U nekim od muslimanskih zemalja oružani sukobi trajali su do 1928. godine, a posljednji ostaci otpora bili su skršeni tek negdje između 1936. i 1938. godine. Šire o tome: Alexandre Bennigsen, »The Bolshevik Conquest of the Moslem Borderlands«, u zb. T. T. Hammond (ed), *The Anatomy of Communist Takeovers*, New Haven, London, Yale University Press 1975, str. 61—70, a općenito o uključivanju neruskih naroda u Sovjetsku federaciju usp. Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism 1917—1923*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1964.

između ideoloških istomišljenika u uvjeravanju o pravu nacije na samoodređenje¹⁵. Da i ne govorimo da je zauzimanje baltičkih zemalja 1940. godine na osnovi pakta Ribbentrop- Molotov bila samovoljna aneksija, u kojoj se nije pitalo za mišljenje narode Estonije, Litve i Letonije¹⁶.

Zaboravlja se da prelazak na robno-novčane odnose ne zahtijeva ekonomsku računicu samo na razini tvornice, već i na nivou političkih zajednica. Dok je nekada unutar jednog tržišnog prostora nastajala moderna nacija, danas se unutar granica nacionalne države, tamo gdje ga nije bilo, uspostavlja tržište. Dakle, tržište, mogli bismo reći, i samo proizvodi nacionalne ekonomije. One nisu, kako to misle naši unitaristi, proizvod voluntarističke politike, već su normalna faza razvoja u uspostavljanju tržišnih privreda.

Dakako, nameće se pitanje: zašto se sovjetska federacija raspada, a zapad se ekonomski integrira. Odgovor nije teško dati ako se uzmu u obzir neke bitne razlike. John Rettie u britanskom »The Guardianu« upozorava da zemlje Zapadne Evrope imaju uspješne ekonomije i države koje su se dobrovoljno udružile, dok je sovjetska privreda u katastrofalnom stanju, a savez, formiran dijelom silom, na okupu drži »totalitarna birokracija od koje većina republika želi pobjeći«. Moglo bi se dodati da je razlika i u tome da zapadnoevropske zemlje imaju jasno profilirane ekonomske interese, koji vode u integraciju i koji su objektivno određivi jedino u tržišnoj ekonomiji. Na drugoj strani, sovjetske republike još ne mogu imati jasno profilirane vlastite ekonomske interese jer i danas je njihova ekonomija voluntaristička, a tržište se tek planira. Za sada se potreba za ekonomskim povezivanjem vidi tek u rudimentarnom obliku koji navodi republike na međusobnu trampu, u stilu: mi vama naftu, vi nama pamuk. To ne znači da s razvitkom tržišnih gospodarstava neće jačati i potrebe za ekonomskim integracijama. Ali i tada ne treba zaboraviti da danas paralelno s evropskim integracijskim procesima jača trend nacionalnih individualiteta. I onda kada se radi o prenošenju dijela političkih kompetencija suverenih država na organe intergracija, taj čin nije neopoziv upravo zato jer se radi o udruživanju interesa nezavisnih država. Međutim, valja također dodati da demokratske države uvijek pokazuju veću otvorenost prema svijetu i međunarodnim integracijama od totalitarnih režima. Zato bi se moglo očekivati da će i sovjetske republike, ili dio njih, prije ili kasnije, u većoj mjeri prihvatiti integracije kao svoj izbor.

¹⁵ Radi se o Ordžonikidzeu, predstavniku centra iz Moskve koji je u raspravi udario pristašu Mdivanija, vođu gruzijskih komunista, koji su se protivili da Gruzija uđe u federalni savez tako da prvo postane član Federacije Zakavkaskih Republika. Lenjin je tim povodom 25. 11. 1922. zatražio da se formira zasebna istražna komisija (usp. V. I. Lenjin, *Odabrana pisma*, Zagreb, »Školska knjiga« 1984, str. 318—322). U debati o nacionalnom pitanju koja se vodila prilikom stvaranja sovjetske federacije (povezivanja ruske federacije s drugim zemljama nekadašnje carske imperije) Lenjin je, iznerviran stavovima velikorusa u boljševičkim redovima, predložio da se razmisli o savezu u kojem bi samo diplomacija i obrana bile zajedničke funkcije (isto str. 322).

¹⁶ O tome izvanredno informativan tekst Edgara Tomsona »The Annexation of the Baltic States« objavljen je u zb. T. T. Hammonda, str. 214—228. Uzgred rečeno, Armenci isto tako tvrde da su bili nelegalno anektirani 1920. godine, a da je nakon prvog svjetskog rata Zapadna Armencija bila ustupljena Turskoj.

Dakako, naivno je očekivati da bez pretpostavki kojih više nema može biti uopće moguća sovjetska federacija na stari način. Za tu staru federaciju zainteresirani su samo vrh savezne birokracije i vojni establishment. U njen prilog navode se ponekad i smiješni argumenti. Na primjer, da republike uopće ne bi mogle egzistirati kao samostalne države, iako, uzmimo, Ukrajina ima više stanovnika i teritorija nego nekoliko evropskih država zajedno.

Medutim, ^{ZAPAD STRAHUJE} strah od raspada sovjetske imperije pokazuje i Zapad. Opravdano strahujući da bi odlazak baltičkih zemalja konzervativci i militaristi mogli iskoristiti kao argument za rušenje Gorbačova, Zapad je sa svoje strane utjecao da se smire centrifugalne težnje. Postoji bojazan da bi rasulo sovjetske zajednice bilo nemoguće kontrolirati i da bi tada, što i nije sasvim netočna procjena, Gorbačov sa svojom perestrojkom bio »izbačen iz igre«. Predviđa se da bi građanski rat, u slučaju eksplozivnog raspada imperije, bio moguć i da bi tada rijeke izbjeglica mogle preplaviti Evropu (i Istočnu i Zapadnu). Ali, iako ti argumenti nisu bez osnove, ipak se dobija dojam da Zapad u nacionalnom pitanju na sovjetskom prostoru ne prati crtu sovjetske neminovnosti¹⁷. A ako se zapadne u nepovijesne kombinacije, ne može se niti podržati perestrojka niti se mogu valjano zastupati vlastiti interesi.

Krajem prošle godine objavljena je prva verzija nacrtu Saveznog ugovora, koja predviđa savez kao razlabavljenu federaciju suverenih država. Uključivanje u savez je dobrovoljno i postoji mogućnost izlaska. Kompetencije federacije su obrana, sigurnost, vanjska politika i jedinstvena financijska, kreditna i monetarna politika. Savezni ugovor je po koncepciji bliži jugoslavenskom ustavu iz 1974. godine nego konfederaciji, ali za razliku od našeg ustava ne predviđa konsenzualno odlučivanje¹⁸. Medutim, osnovni problem Saveznog ugovora prije svega je u tome što ga se ne prihvaća. Baltičke zemlje ne žele ući u novi savez, već žele iz njega izaći. Ugovor ne žele potpisati niti Gruzija, ali ni Armenija i Moldova. Ruska federacija je odlučila da ne treba žuriti s potpisivanjem i da, osim toga, treba mnogo toga u tekstu promijeniti. U stvari niti jedna republika nije bila zadovoljna nacrtom Saveznog ugovora i sve su one imale svoje, različite varijante.

Zato nije slučajno da je nakon dugotrajne rasprave tekst novog Saveznog dogovora u priličnoj mjeri promijenjen. U ožujku se pojavila njegova nova varijanta sa interesantnim novinama koje većinom jačaju poziciju republika. Ideja ugovora svoj opstanak dobrim dijelom duguje činjenici da je referendum proveden na razini federacije (iako se u svim republikama nije glasalo) podržao

¹⁷ O utjecaju birokratske inercije zapadnih diplomacija suočenih sa zbrkanim i nejasnim novim svjetskim poretkom u eri nacionalnih samopotvrđivanja i sukoba, objavljuje se sve više kritičkih komentara u zapadnim novinama, koji očitno ne reflektiraju jadicovke neshvaćenih nacionalnih lidera zemalja Istočne Evrope i SSSR-a, već govore stavove nastale iz promišljanja vlastite pozicije (usp. npr. komentar Meg Greenfield, kolumnistice tjednika *Newsweek* 15. 4. 1991). Nekoliko dana kasnije isti tjednik objavio je informaciju poteklu iz State Departmenta o uvođenju politike dva kolosjeka prema Sovjetskom Savezu i njegovim republikama. Na pitanjima diplomacije i obrane ide se na savezne organe, a ekonomske i druge veze trebale bi ići prema republikama jer se ekonomska reforma i druge relevantne promjene zbivaju upravo tamo.

¹⁸ Prva verzija Saveznog ugovora objavljena je u dnevnom listu *Pravda* od 24. studenoga 1990. godine.

tezu o obnovljenom savezu. Glasovi podrške dati su u slavenskim i posebno muslimanskim republikama¹⁹. Na kraju novi savez prihvaća 9 od 15 sovjetskih republika.

Novi tekst Saveznog ugovora ^{NOVI TEKST SAVEZNOG USTAVA} uvodno govori o priznavanju prava nacija na samoodređenje i polazi od prihvaćanja deklaracija o državnom suverenitetu, koji su proglasile sve republike. Suverene republike definiraju se i kao punopravni članovi međunarodne zajednice s pravom uspostavljanja vlastitih diplomatskih, konzularnih i drugih neposrednih veza sa stranim državama. Ugovor predviđa priznavanje unutrašnjih granica i odricanje od upotrebe sile ili prijetnje silom u međusobnim odnosima republika. Novi tekst uključuje i područja u kojima savez i republike zajedno utvrđuju neke osnovne principe politike: usvajanje ustava SSSR-a, osnovnog pravca vanjske politike, strategiju obrane, ekonomskog razvitka i sl. Republike dobijaju prava na svoj udio u zlatnom, dijamantskom i deviznom fondu Saveza. U novom nacrtu dokumenta gornji dom sovjetskog parlamenta više se ne zove Sovjet nacionalnosti već Sovjet republika, u skladu s karakterom članica kao suverenih država.

Novi nacrt predviđa pravo na izlazak iz saveza, ali po posebnoj proceduri koju utvrđuju potpisnici, dakle republike. Za republike koje ne žele ući u novi savez predviđeno je da vrijede i dalje propisi starog saveza. Kao što se vidi, novi tekst sadržava i ova dva restriktivna propisa namijenjena discipliniranju onih koji pod bilo koju cijenu žele izaći iz sovjetske federacije²⁰.

Zanimljivo je kako se u svim ovim raspravama o nacionalnom pitanju u SSSR-u mijenja definicija nacionalnog interesa najbrojnije ruske nacije. Ruski nacionalizam više nije dominantno imperijalan. Ruska demokratska i liberalna inteligencija zalaže se za samostalnost Rusije. Njihov politički izraz postaje Jeljcin. Logika samostalnosti temelji se na činjenici da bi Rusija nakon izdvajanja baltičkih zemalja te Gruzije, Armenije i Moldove, ostala u društvu s narodima srednje Azije, nerazvijenim republikama s populacijskom eksplozijom. Rusija, kao druga po razvijenosti, odmah nakon baltičkih zemalja, trebala bi onda snositi troškove nerazvijenih republika.

Otuda novi ruski izolacionistički nacionalizam i zato se Rusija kao država najveće nacije ne ponaša, kako bi se to iz jugoslavenskog rakursa moglo očekivati, integralistički. Kao kuriozitet navodimo da je Aleksandar Solženjicin predložio za Rusiju soluciju u savezu koji bi činili samo slavenski narodi: Rusija, Ukrajina, Bjelorusija i sjeverni dio Kazahstana (kraj s brojnim ruskim stanov-

¹⁹ Referendum praktično nije bio proveden u šest republika koje ne žele ući u novi savez: u Litvi, Latviji, Estoniji, Gruziji, Armeniji i Moldovi. U ostalih devet republika za »obnovljenu federaciju ravnopravnih suverenih republika, u kojoj će u punoj mjeri biti garantirana prava i slobode čovjeka bilo koje nacionalnosti« glasalo je »za« 76,4%, »protiv« 26,4% od ukupno 80% građana koji su 17. ožujka 1991. godine izašli na birališta. Izrazito najveću podršku novi savez dobio je u muslimanskim republikama (u prosjeku glasalo je preko 90% birača, a preko 90% od njih bilo je »za«). U Turkmeniji npr. glasalo je 97,7% birača, a od toga za novi savez 97,7%! (rezultati referenduma objavljeni su u *Pravdi* od 27. ožujka 1991. godine).

²⁰ Novu verziju Saveznog ugovora objavila je *Pravda* od 9. ožujka 1991. godine. Napominjemo da Sovjetski Savez sada ima ukupno 53 teritorijalne jedinice s posebnim statusom: 15 republika, 20 autonomnih republika (u sastavu republika) i 18 autonomnih oblasti i od njih nižih autonomnih jedinica. Ali više od pola od ukupnog broja naroda (oko 7 milijuna stanovnika) nema svoju autonomiju.

ništvom). Ne treba niti reći da za Solženjicinov plan nitko nije pokazao poseban interes. Gorbačov ga je izričito odbacio.

Moglo bi se zaključiti da je Sovjetski Savez suočen s teškim i složenim problemima i da će politička konsolidacija, ekonomska transformacija i stabilizacija, kao i rješavanje nacionalnog pitanja, biti nesumnjivo dugotrajni proces. Bilo bi isto tako naivno zamišljati da se stvaranje građanskog društva, nakon 74 godine, može mjeriti jedinicom manjom od desetljeća. Karl Popper, jedan od klasičnih istaknutih teorijskih zagovornika Liberalne demokracije, objasnio je to upravo na sovjetskom primjeru: »Mnogo je teže preći od totalitarizma, na demokraciju nego s demokracije na totalitarizam. U demokraciji postoje pretpostavke totalitarizma — prijelaz koji je izvršio Hitler bio je prilično jednostavan... Totalitarizam, posebno uz odsutnosti privatnog vlasništva, potpuno guši demokraciju«²¹.

I na kraju ima mjesta za pitanje: koliko se sovjetska situacija odnosi i na nas? Istina je da se naš model socijalizma razlikovao od klasičnog sovjetskog modela i utoliko smo u boljoj poziciji od Sovjetskog Saveza. Tamo se zbog autentičnosti sovjetskog modela očituje jača inercija spram promjena, ali je isto tako istina da, usprkos razlikama, iste osnovne tendencije proizvode i iste probleme, koji se mogu prevladati u pravilu na sličan način. Utoliko rasprava o tegobama perestrojke ne govori samo o Sovjetima — de te fabula narratur.

²¹ Intervju s Karlom Popperom u *Moscow News* od 25. 11 — 2. 12. 1990. Vadim Bakatin, ranije uvažavani ministar unutrašnjih poslova SSSR-a, sada Gorbačovljev savjetnik i Jeljcinov protukandidat za mjesto predsjednika Republike Rusije, objasnio je čitav problem s uvođenjem tržišne ekonomije veoma plastično: »Lako je od kapitalizma napraviti socijalizam. To je kao kad se razbiju jaja da bi se napravila kajgana. Sve se nacionalizira i kaže se da je naše. Od takve vrste socijalizma napraviti kapitalizam puno je više komplicirano. To je isto tako teško kao da se od kajganje pokušaju napraviti jaja«.

Branko Caratan

*THE CRISIS OF THE PERESTROYKA AND A NEW UNION
OF SOVEREIGN REPUBLICS*

Summary

The author examines the causes that have brought about the crisis of the reform in the USSR and the failure of President Gorbachev to implement it. The causes are found in the state of the economy and the failure of economic policy, as well as in the problem of national relationships and the centrifugal aspirations of the Soviet republics which are wrenching themselves away from the control of the federal bureaucracy and the military establishment.